

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال چهارم، شماره دوم، پیاپی ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۷ (ص ۷-۱۹)

تحلیل روان‌شناختی ایثار در منابع اسلامی

Psychological analysis of self-sacrifice in Islamic sources

محمدصادق شجاعی / استادیار روان‌شناسی جامعه المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.
جواد خبازیان قراملکی / دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی مثبت‌گرا، موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم، ایران.

Dr. Mohammad sade g shojaei / Assistant Professor of Psychology, Mustafa International University, Qom, Iran.
Javad khabbazian Gharamaleki / M.Sc. Student of Positive Psychology, Institute of Higher Education, Ethics and Education, Qom, Iran.
Shamatil1408@gmail.com

ABSTRACT

The purpose of this study is to investigate the psychological analysis of self-sacrifice from the perspective of Islamic sources through qualitative analysis.

In him, the method of qualitative analysis of the content of religious texts was introduced and the principle of synonymy, polysemy, lexical domain and Component analysis was used.

Sample unit, verses and narrations were related to self-sacrifice. The data were first analyzed using the principles of text preprocessing and then formulated using the principle of interaction in psychological context. The research findings show that self-sacrifice means having another prioritize oneself in what one needs. Its components are: safe and without harassment, without asking for help, the helper needs it and the help is right.

In self-sacrificing behaviors, human dependents have priority and if they need it, self-sacrifice is not worthy of others. A distinction can be made between self-

چکیده

هدف این پژوهش تحلیل روان‌شناختی ایثار، از منظر منابع اسلامی است. در این پژوهش از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی استفاده شده و از اصل هم‌معنایی، چندمعنایی، حوزه واژگانی و تحلیل مؤلفه‌ای بهره گرفته شد. واحد نمونه، آیات و روایات مرتبط با واژه ایثار بودند. داده‌ها با به‌کارگیری اصول پیش‌پردازش متن، ابتدا مورد تحلیل قرار گرفت و سپس با استفاده از اصل هم‌کنشی در بافت روان‌شناختی صورت‌بندی شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد ایثار به معنای مقدم داشتن دیگری بر خود در چیزی که شخص به آن نیاز دارد، است. مؤلفه‌های آن عبارتند از: بی‌منت و بدون آزار بودن، بدون درخواست کمک گیرنده باشد، شخص یاری‌رساننده خود محتاج آن چیز باشد و کمک‌رسانی بجا باشد. در رفتارهای ایثارگرانه، افراد تحت تکفل انسان اولویت داشته و در صورت نیاز آنها، ایثار بر دیگران شایسته نیست. می‌توان بین ایثار

sacrifice and altruism. In fact, self-sacrifice is specific to altruism and may be altruistic behavior but not self-sacrifice. It should be noted that self-sacrifice in religious sources is divided into three types: self-sacrifice in life, self-sacrifice in property, self-sacrifice in questioning and self-sacrifice in prayer.

Keywords: Sacrifice, altruism, psychological analysis, Islamic

و نوع دوستی، تمایز قایل شد. در واقع ایثار اخص از نوع دوستی است و چه بسا رفتاری نوع دوستی باشد ولی ایثار شمرده نشود. لازم به ذکر است که ایثار در منابع دینی به سه قسم ایثار در جان، ایثار در مال، ایثار در سوال کردن و ایثار در دعا کردن تقسیم می‌شود.

کلیدواژه‌ها: ایثار، نوع دوستی، تحلیل روان‌شناختی، اسلامی.

مقدمه

آیا هدف غایی افعال آدمی تأمین نفع شخصی، رفاه و خوشبختی خود فرد است یا آنکه کارها و رفتارهایی وجود دارد که انگیزه غایی فرد از انجام آنها نه تنها تأمین نفع شخصی نیست بلکه تأمین خیر، رفاه یا خوشبختی دیگران است. در پاسخ به این پرسش دو رویکرد کلی در فلسفه اخلاق وجود دارد که از آن به خودگرایی^۱ و دگرگرایی اخلاقی یاد می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۲۳).

یک نظریه در این زمینه به نام اصالت نفع (لذت) مشهور شده است. ایشان در تحلیل خود از اخلاق بر یک اصل روان‌شناختی تأکید می‌کنند که هر فرد به اقتضای طبیعت خود در جستجوی آن است که لذتی را به دست آورد یا از رنجی دوری گزیند. خودگرایان استدلال کنند که نیکی و فایده رساندن به دیگران عموماً در جهت منافع خود فرد است (مصباح یزدی، ۱۳۸۴). در مقابل، دیدگاه دگرگرایی^۲ قرار دارد که مبنای عمل را بیشترین خیر برای دیگران، فارغ از منافع شخصی می‌داند. توصیه این دیدگاه بر این است که همه رفتار باید برای کمک به دیگران باشد. قرائن و شواهد زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد دگرگرایی در اخلاق اسلامی پذیرفته شده است و یکی از نمونه‌های بارز آن، ایثار است.

ایثار در لغت از ریشه «اثر»، به معنای برگزیدن و مقدم داشتن چیزی می‌باشد (مصطفوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲). ایثار علاوه بر اخلاق، در روانشناسی اجتماعی نیز تحت عنوان نوع دوستی مورد بررسی قرار می‌گیرد. رفتارهای ایثارگرایانه بخشی از رفتارهای نوع دوستانه

1. Egoism.

2. Altruistic.

بوده و زیرمجموعه‌ای از رفتارهای اجتماعی مطلوب است (عبدالله، ۲۰۱۸). نوع دوستی به معنای انگیزه‌ای ذاتی است که رفتارهای داوطلبانه را به خاطر نفع دیگری برمی‌انگیزاند (بارون، ۱۳۸۹، ص ۱۰۳). اعمالی که به خاطر دغدغه دیگران یا به وسیله ارزش‌ها، اصول و اهداف درونی شده برانگیخته شده‌اند و نه به واسطه انتظار پاداش‌های اجتماعی یا مادی یا اجتناب از تنبیه، همه ایثارگرانه محسوب می‌شود (اسنبرگ^۱ و همکاران، ۱۹۸۹).

تحقیقات نشان می‌دهد که دو عامل اصلی برای رفتارهای اجتماعی نوع‌دوستانه، همدلی و اصول و هنجارهای درونی شده، هستند و همدلی واکنشی درونی است که از وضعیت عاطفی دیگری نشأت می‌گیرد و متناسب با آن وضعیت است (خالقی و همکاران، ۱۳۹۴). ایثار را میل درونی فرد برای جلب رضایت دیگران و افزایش رفاه آنها بدون هیچ چشم‌داشتی، تعریف کرده‌اند. فروید می‌گوید درآمدن از خودمحوری و پیوستن به نوع‌دوستی در نتیجه تشکیل پیوندهای لیبیدوئی به وجود می‌آید که خواه یا ناخواه موجب مهار خودشیفتگی می‌شود. به عقیده او همین امر، پایه علائق اجتماعی را تشکیل می‌دهد (پور افکاری، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۹).

یکی از عوامل و زمینه‌های اصلی شکل‌گیری ایثار، دین‌داری است. برای نمونه میرزاپوری (۱۳۹۶) در پژوهشی نشان داده است که میان میزان دین‌داری و نوع دوستی، رابطه معنادار و مستقیمی وجود دارد، به این معنا که با افزایش دین‌داری، میزان نوع‌دوستی در افراد افزایش می‌یابد. باتسون^۲ و همکاران (۱۹۸۱) در پژوهش خود بیان می‌کنند که احساسات همدلی انگیزه واقعی ایثار و نوع‌دوستی را ایجاد می‌کنند.

ایثار در روان‌شناسی مثبت‌گرا نیز به عنوان یکی از سازه‌های اصلی مورد توجه قرار گرفته است. پیترسون و سلیگمن (۲۰۰۱) در پژوهشی، ۲۴ توانایی ویژه را شناسایی کرده‌اند. این توانایی‌ها به شش حوزه خرد، شجاعت، انسانیت، عدالت، میانه‌روی و تعالی طبقه‌بندی می‌شوند (شجاعی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۱). در این طبقه‌بندی، ایثار ذیل عامل انسانیت قرار می‌گیرد. خوشحال و عباسی (۱۳۹۶) در پژوهشی ضمن اشاره به مفهوم ایثار در عرفان اسلامی، مطابقت‌های آن را با روان‌شناسی مثبت‌گرا مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند. با این حال، پژوهشی با رویکرد روان‌شناختی و به ویژه روان‌شناسی مثبت‌گرا بر اساس منابع

1. Snowberg.

2. Batson.

اسلامی مورد ایثار انجام نشده است. از این رو، نیاز به تحلیل روان‌شناختی با رویکرد اسلامی درباره ایثار دیده می‌شود.

روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی متون دینی که برای فهم و استنباط آموزه‌های روان‌شناختی از متون دینی کاربرد دارد، (شجاعی، ۱۳۹۹) استفاده شده است و بیشتر از اصل هم معنایی (مفهوم واحد با واژگان مترادف)، چندمعنایی (واژگانی که دارای چند معناست)، حوزه واژگانی و تحلیل مؤلفه‌ای بهره گرفته شده است. واحد نمونه در پژوهش حاضر، آیات و روایات مرتبط با واژه ایثار بودند که در کتب جمع‌آوری شده در نرم‌افزار جامع التفاسیر و جامع الاحادیث جستجو شد. داده‌ها با به‌کارگیری اصول پیش‌پردازش متن ابتدا مورد تحلیل قرار گرفت و سپس با استفاده از اصل هم‌کنشی در بافت روان‌شناختی صورت‌بندی شد (شجاعی، ۱۳۹۹).

یافته‌های پژوهش

بررسی مفهوم ایثار و مفاهیم هم‌خانواده و نزدیک با آن، در منابع اسلامی نشان می‌دهد که واژه‌های سخاوت، احسان، کرم، جود و انفاق، واژه‌های نزدیک به ایثار بوده و همه در یک حوزه معنایی قرار می‌گیرند. در عین حال، واژه انفاق مترادف و هم‌معنا با ایثار است. در مقابل، واژه‌های شُخ و بخل و استئثار متضاد ایثار شمرده می‌شوند.

در مرحله بعد واژه‌های گردآوری شده با مراجعه به کتاب‌های لغت و به‌کارگیری اصل تحلیل مؤلفه‌ای مورد بررسی قرار گرفت و نشان داد که ایثار در لغت از ریشه "اثر"، به معنای اثبات یک شی یا باقی مانده آن و مقدم داشتن چیزی می‌باشد (مصطفوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲). ابن فارس در معنای این واژه می‌گوید: «اثر (همزه و ثاء و راء) سه ریشه معنایی دارد: پیش انداختن چیزی، یاد کردن آن و صورت اثر باقی مانده (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۳)». اسماعیل بن عباد می‌گوید: قد أثرت بأن أفعل كذا، به معنای اهتمام به انجام کار و اختیار آن است (اسماعیل بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۶۶). ایثار مصدر آثَرُ يُؤْثِرُ از باب إفعال یعنی برگزیدن و اختیار کردن است مثل «وَأَثَرُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۳). در معنای اصطلاحی ایثار تعاریف متعددی از علمای دینی بیان شده است. پیشینیان در سده

دوم و نیمه نخست سده سوم هجری، ایثار را به صورت مضاف یا "ایثار امری"، چه در رفتار ارتباطی قدسی (با خدا) و چه در رفتار ارتباطی بین شخصی (با دیگر انسان‌ها) به کار برده‌اند (محسنی و فرامرزی، ۱۳۹۵). نخستین تعریف گزارش شده برای ابو حفص نیشابوری است: ایثار آن است که مقدّم بداری حظّ و بهره برادران دینی‌ات را بر حظّ خودت در آخرت و دنیا (سلمی، ۱۰۹۹ق). در تعریف ایشان، محوری‌ترین مؤلفه ایثار، مقدم داشتن دیگری است که بر ماهیت کنش ایثار اشاره دارد و مؤلفه‌های دیگر از فروعات آن است (محسنی و فرامرزی، ۱۳۹۵). ابو عبدالرحمن سلمی می‌گوید ایثار دست کشیدن از چیزی در عین نیاز به آن و دادن آن به دیگری، می‌باشد. ایشان ایثار را مرکب از دو مؤلفه دست کشیدن از چیزی و انتقال آن به دیگری می‌داند. فیلسوف، مورخ و پزشک پرآوازه، مسکویه با تکیه بر دو منبع حکمت عملی ارسطویی و میراث عرفانی، در تعریف ایثار می‌گوید: فضیلتی از آن نفس که به واسطه آن، انسان به اراده و اختیار از برآوردن برخی از نیازهایش خودداری می‌کند تا آن را به کسانی که استحقاق دارند، عطا کند. ابوعلی ایثار را از جنس ملکه می‌داند (محسنی و فرامرزی، ۱۳۹۵). نراقی در معنای اصطلاحی ایثار می‌گوید: بخشش مال به دیگری با وجود احتیاج به آن (نراقی، ۱۲۴۵، ص ۱۲۲). شهید مطهری در رابطه با مفهوم ایثار می‌فرماید: ایثار یک اصل قرآنی است. ایثار یعنی گذشت، یعنی مقدم داشتن دیگران بر خود در آنچه مال خود انسان است و به آن کمال احتیاج دارد و در عین کمال احتیاج، دیگری را بر خود مقدم می‌دارد. ایثار یکی از با شکوه‌ترین مظاهر انسانیت است و قرآن، عجیب ایثار را ستوده است (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۲۵۷). امام صادق علیه السلام در مصباح الشریعه ایثار را "بجا مقدم داشتن چیزی" بیان فرموده است (جعفر بن محمد علیه السلام، ۱۴۰۰، ص ۱۶۴). در جمع بندی تعریف ایثار می‌توان گفت ایثار یعنی "بخشیدن چیزی به دیگری با وجود احتیاج به آن چیز، در زمان و مکان مناسب". با توجه به آیات و روایات متعدد در باب ایثار و ضمن ارزشمندی ایثار و نوع دوستی، باید حدود آن مشخص شود و مطلق ایثار و ایثار بدون حدود مورد تأیید آموزه‌های دینی نیست. اما در ایثار اولویت‌ها باید رعایت شود. روایتی از امام صادق علیه السلام، مطلق ایثار را نفی کرده است و برای آن اولویت بندی بیان فرموده است. ایثار و احسان به پدر و مادر، سپس به ترتیب احسان بر خود و خانواده، احسان بر خویشاوندان فقیر، ایثار بر همسایگان نیازمند و افرادی که در راه مانده‌اند (الکافی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۶۶). از روایت مذکور استفاده می‌شود که انسان، حقوقی از جمله حفظ جان خود و تأمین خانواده خود بر عهده دارد و ایثار نباید

با حقوق واجب فرد ایثارگر در تنافی باشد و منجر به عدم رعایت حقوق واجب او گردد. از طرفی، گاهی ایثار ممکن است منجر به ظلم و ستم به افراد دیگر از جمله خانواده و پدر و مادر شود و این امر با روح ایثار منافات دارد. پس مطابق روایت امام صادق علیه السلام، ایثار به صورت مطلق مورد تأیید نیست بلکه فرد ایثارگر و نوع دوست، بایستی به حقوق واجب خود و دیگران توجه داشته باشد و با ایثار خود به دیگران ضرری وارد نکند. با توجه به معنای ایثار می‌توان گفت که ایثار شامل هر چیزی حتی جان می‌شود و بالاترین ایثار، فداکاری و ازجان‌گذشتگی می‌باشد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۱، ص ۲۴). قرآن کریم در بحث ایثار، هم به ایثار مالی و هم به ایثار جان توصیه می‌کند (توبه، آیه ۴۱)، چراکه گذشتن از جان در راه خدا، بالاترین نوع ایثار است.

بر اساس تحلیل محتوای کیفی روایات مرتبط، ایثار عبارت است از:

۱. **ایثار در جان**؛ شهادت و مقدم ساختن جان دیگری بر جان خود بالاترین نوع ایثار است که انسان‌های کامل و اولیای الهی بدان دست می‌یابند و هدف از آن دستیابی به رضایت الهی است چنانچه قرآن کریم در آیه ۲۰۷ سوره بقره درباره ایثار علی علیه السلام در ليله المیت می‌فرماید: *وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ*؛ برخی از مردم برای دستیابی به رضای خداوند، جان خود را می‌فروشند (فدا می‌کنند) و خداوند نسبت به بندگانش مهربان است.

۲. **ایثار در مال**؛ اکثر آموزه‌های دینی درباره ایثار مالی وارد شده است زیرا احتیاجات مالی انسان جزو نیازهای اولیه و ضروری انسان می‌باشد و تأمین آنها در اولویت قرار دارد. آیات ۳ بقره، ۹ حشر به انفاق و ایثار مالی اشاره دارند.

۳. **ایثار در سؤال کردن**؛ نوع دیگری از ایثار مقدم داشتن دیگری در سؤال پرسیدن است. شخصی از انصار و شخص دیگری از منطقه ثقیف، خدمت رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیدند. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود: آیا دوست دارید قبل از پرسش‌تان، پاسخ شما را بدهم یا اینکه دوست دارید سؤال خود را مطرح سازید؟ آن دو نفر جواب دادند: یا رسول الله هرچه خود صلاح میدانی، انجام بده. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله رو کرد به انصاری و فرمود: تو از قومی هستی که دیگران را بر خودشان مقدم می‌دارند، آیا او را بر خود مقدم می‌داری تا جواب او را بدهم؟ انصاری پاسخ داد: بله. پیامبر صلی الله علیه و آله رو کرد به مرد ثقفی و فرمود که تو درباره وضو و نماز و ثواب آن می‌خواهی بدانی (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۷۱).

۴. **ایثار در دعا کردن برای دیگران**؛ یکی دیگر از انواع ایثار، تقدیم در دعا کردن است. در آموزه‌های دینی و سیره اولیای دین، ایثار در دعا مشاهده می‌شود. به‌طور مثال در روایتی از امام کاظم علیه السلام آمده است که حضرت زهرا علیها السلام زمانی که مشغول دعا می‌شد، زنان و مردان مؤمن را دعا کرده و خویش را دعا نمی‌کرد. از حضرت علت آن را پرسیدند. حضرت علیها السلام در پاسخ فرمودند: اول همسایه سپس منزل (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۸۳).

یکی از مهم‌ترین اهداف پژوهش شناسایی و تحلیل مفاهیم هم‌خانواده با ایثار بود. بررسی‌های انجام‌گرفته در آیات و روایات و کتب لغت نشان می‌دهد که چند واژه به‌عنوان مفاهیم مترادف و هم‌خانواده با ایثار هستند.

۱. **سخاوت**: سخاوت از ماده سَخَى یسَخو سخاوه، به معنای جود و بخشش است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۳۷۳). فرق جود و سخاوت این است که سخاوت به معنای بخشش همراه با اظهار نرمی و عطوفت به هنگام درخواست شخص دیگر است اما جود به معنای بخشش فراوان، بدون درخواست دیگری است (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۱۶۷). امام علی علیه السلام می‌فرمایند: بافضیلت‌ترین سخاوت ایثار است (آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۱۶۲). از این رو می‌توان ادعا کرد که ایثار بالاتر از سخاوت است.

۲. **احسان**: احسان از باب افعال ماده حسن یحسن بوده و به معنای انجام دادن کار نیک می‌باشد. در فضیلت و آثار احسان، روایات زیادی در منابع دینی وارد شده است. از جمله اینکه احسان و نیکی کردن، رأس فضیلت‌ها شمرده شده است (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۵۰). احسان و نیکی باعث می‌شود، فرد احسان‌کننده، دل شخص مقابل را به تصرف خود درآورد (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۳). شخصی که اهل احسان و چشم‌پوشی از خطاهای دیگران است، به بزرگی و مجد نائل می‌شود (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۸۵). به‌وسیله احسان و نیکی می‌توان روابط اجتماعی آسیب‌دیده را اصلاح کرده و بهبود بخشید (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۸).

۳. **انفاق**: انفاق باب افعال از ماده نَفَق ینفق می‌باشد که به معنای از بین بردن، تمام کردن و مصرف کردن است. شخصی که مال خود را در راه خدا بخشش می‌کند، در واقع آن مال را در راه خدا به مصرف رسانده است. در آموزه‌های اسلامی، مسأله انفاق حائز اهمیت بوده و برای آن شرایط و حدودی تعیین شده است و مطلق انفاق مورد تأیید نیست (محمد بن علی ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۶۷). آیات زیادی از قرآن در این باره ذکر شده است و لازمه رسیدن به حقیقت ایمان و تقوا را در انفاق کردن چیزی می‌داند که مورد پسند انسان

است (آل عمران، آیه ۹۲). در مقابل انفاق، بخل و شح قرار دارد که مورد نهی آموزه‌های دینی بوده و اجتناب از آن باعث رستگاری است (تغابن، آیه ۱۶). عسکری در الفروق فی اللغه درباره تفاوت بین شح و بخل می‌گوید که شح همان بخل است اما همراه با حرص (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۱۷۰). بدیهی است که رعایت ترتیب و شرایط لازم در مسأله انفاق لازم است. رسیدگی و انفاق به پدر و مادر، همسر و فرزندان از حقوق واجب انسان بوده و در انفاق، باید حقوق آنها مقدم شود (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۳۷۸). شرط دیگر انفاق و بخشش آن است که بدون منت و اذیت باشد (بقره، آیه ۲۶۲). صرف انفاق کافی نیست و زمانی این امر مقدس، کامل می‌شود که به دنبال آن، منت و اذیتی در کار نباشد. در اینکه انفاق باید آشکارا یا پنهانی انجام گیرد، می‌توان گفت که قاعده و اصل، پنهانی بودن انفاق است هرچند که انفاق در هر دو صورت مطلوب است (بقره، آیه ۲۷۴). تقدم لیل در آیه ۲۶۲ سوره بقره که کنایه از مخفی کردن انفاق است، اشاره به اهمیت و اولویت آن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲ ص ۳۶۰).

فقه‌های شیعه، انفاق را بر سه قسم می‌دانند؛ انفاق واجب، مستحب و حرام. انفاق بر خود، افراد تحت تکفل، انفاق برای نجات دیگری و انفاق تکلیفی (زکات) جزو انفاق واجب شمرده شده است. انفاق در جهت کمک به ارتکاب گناه و معصیت (مائده، آیه ۲)، انفاق خارج از حد اعتدال که اسراف شمرده شود (فرقان، آیه ۶۷) و انفاق از مال دیگری، از موارد انفاق حرام محسوب می‌شود. انفاق بر دیگر افراد جامعه به منظور رفع نیاز آنها، از موارد انفاق مستحب است (موسوعه الفقه الاسلامی، ۱۴۳۱ ج ۱۸، ص ۳۰۲).

۴. **گرم:** گرم اسم بوده که از فعل گرم یکرم اخذ شده است و به معنای سخاوتمندی و عزت و شرف است. کریم و بخشنده بودن از معانی نزدیک به ایثار است و شاید اخص از ایثار باشد زیرا گرم در امور مادی مطرح می‌شود ولی ایثار کلی‌تر بوده و به معنای مقدم ساختن دیگری در هر چیزی است. در روایتی از امام علی علیه السلام چنین آمده است که ایثار بالاترین مرتبه کرم است (آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۷۲). از این رو می‌توان گفت که نسبت بین آن دو عموم خصوص مطلق است. یعنی هر گرمی ایثار نیست ولی هر ایثاری، گرم محسوب می‌شود.

۵. **جود:** اسم از فعل ثلاثی مجرد جاد وجود جودا بوده و به معنای کثرت عطاء و بخشش است. جود و بخشش در حالت فقر و احتیاج علاوه بر اینکه، بهترین فضیلت‌ها شمرده شده است، باعث تجلیل و عظمت بخشش‌کننده نیز می‌شود (لیثی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۷).

در پاسخ به این سؤال که مؤلفه‌های ایثار از منظر آموزه‌های اسلامی چه مواردی را شامل می‌شود، یافته‌های تحقیق چند مؤلفه را برای آن نشان داد که عبارت‌اند از:

۱. شخص بدون اینکه از او طلبی کنند، بخشش کند. علی‌علیه می‌فرماید، ایثار آن است که قبل از آنکه از شخص درخواست کنند، او اقدام به ایثار کند. چراکه بعد از درخواست، ایثار به خاطر شرم و خجالت یا ترس از بدگویی دیگران است و فضیلتی در آن نیست (سید رضی، ۱۳۷۹ ص ۶۳۶). طبق این حدیث، یکی از مؤلفه‌های ایثار آن است که شخص ایثارگر قبل از اینکه از او درخواستی کنند، ایثار و انفاق کند. به عبارت دیگر قبل از آنکه شخص با درخواست کمک، خود را دلیل کند، باید او را یاری کرد. نتایج تجربی نشان می‌دهد که کمک خواستن در مقایسه با وقتی که یاری دهنده خود اقدام به کمک می‌کند، بیشتر منجر به ارزیابی منفی کمک‌کننده می‌شود (برول و همکاران، ۱۹۷۴، به نقل از صدقی نژاد، ۱۳۹۲)

۲. نیاز به چیزی که ایثار می‌شود. امام صادق علیه السلام ایثار و فضیلت را در این می‌داند که شخص با وجود نیاز به دارایی خود، آن را ایثار کرده و دیگری را بر خود مقدم دارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۹). مرحوم نراقی درباره معنای اصطلاحی ایثار چنین می‌گوید: ایثار، بخشش مال، به دیگری با وجود احتیاج به آن است (نراقی، ۱۳۴۸، ص ۱۲۲). ابی فارس در تنبیه الخواطر (مجموعه ورام)، ایثار را بالاترین مرتبه سخاوت می‌داند و آن را بخشش مال با وجود احتیاج به آن، تعریف می‌کند (ورام بن ابی فارس، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۷۲).

۳. عدم منت‌گذاری و عدم اذیت بعد از ایثار. کنشی، ایثارگرانه محسوب می‌شود که علاوه بر دو مؤلفه مذکور، باید از منت و اذیت عاری باشد (بقره، آیه ۲۶۴). اگر عملی به قصد کمک به دیگری انجام گیرد و بعد از آن کمک‌کننده منت گذاشته یا آزار دهد، چنین عملی از مفهوم ایثار خارج شده و صرف رفتار اجتماعی مطلوب تلقی می‌شود و فاقد ارزشمندی خواهد بود (بقره، آیه ۲۶۴).

۴. بجا بودن تقدیم دیگری. تعبیر "بحقه" در تعریف امام صادق علیه السلام از ایثار (جعفر بن محمد علیه السلام، ۱۴۰۰، ۱۶۴)، اشاره به این مؤلفه دارد. بیان شد که ایثار و از خودگذشتگی نباید با حقوق دیگران منافات داشته و انسان را از ادای حقوق واجب بازدارد. به طور مثال اگر شخصی با وجود نیاز خانواده خود به یک وسیله خاص، آن را انفاق کند، چنین فعلی، رفتار ایثارگرانه محسوب نمی‌شود چراکه الویت‌های مذکور رعایت نشده است.

۵. دوست داشتن آنچه که ایثار می‌شود. یعنی زمانی بر یک کنش می‌توان ایثار گفت که

شخص آنچه را دوست دارد، انفاق کند نه چیزی را که مورد پسند خود نیست (انسان، آیه ۸).
 ۶. عدم توقع قدردانی و پاداش. فرد ایثارگر در کنش خود به دنبال پاداش یا تشکر دیگری نیست بلکه فقط به خاطر خداوند متعال دست به چنین کاری می‌زند و دیگری را بر خود مقدم می‌دارد (انسان، آیه ۸ و ۹).

علاوه بر مؤلفه‌های ایثار، عوامل و زمینه‌های آن نیز در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌ها در این زمینه نشان داد که عوامل ایثار را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد؛ الف) عوامل درونی و شناختی (= باورها) ب) عوامل محیطی.

یکی از عوامل شناختی ایثار باور داشتن به خدا و روز جزا است. در واقع، شناخت‌ها و باورها و از جمله باورهای دینی، یکی از عوامل برانگیزاننده رفتارهای انسان محسوب می‌شود. شناخت، ساختار جامعی است که ساختارهای ذهنی، مانند عقاید، انتظارات، هدف‌ها، برنامه‌ها، ذهنیت، قضاوت، ارزش‌ها و خودپنداره را زیر پرچم واحدی جمع می‌کند که جمعاً به عنوان عوامل تعیین‌کننده علیتی عمل، انجام وظیفه می‌کنند (مارشال ریو، ۱۳۹۸، ص ۲۴۵).

باور دیگری که در شکل‌گیری و پدید آیی ایثار نقش دارد، باور به این است که آثار تمام اعمال خوب و بد انسان به خود او بر می‌گردد. انسان موجودی منفعت طلب بوده و جلب سود، محور رفتارها و اقدامات او می‌باشد و نوع انسان‌ها در انجام رفتارها به دنبال کسب سود و منفعت هستند. باور به اینکه آثار رفتارهای انسان به خود او بازمی‌گردد، منجر به عمل شده و رفتار را برمی‌انگیزد. در آیات متعددی به این امر اشاره شده است. به طور مثال در آیه ۲۸۶ سوره مبارکه بقره، خداوند می‌فرماید: لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت؛ هر کس عمل شایسته‌ای انجام داده به سود اوست، و هر کس مرتکب کار زشتی شود به زیان اوست. انسان ذاتاً منفعت طلب است و حب ذات دارد (مظفر، ۱۳۷۳، ص ۱۷۶) و در صورتی که آثار رفتارهایش را متوجه خود بداند اشتیاق بیشتری در انجام کار خیر داشته (از جمله ایثار) یا اجتناب از اعمال ناشایست دارد. پیامبر خدا ﷺ زمانی که مشاهده کرد علی علیه السلام لباسی را که به او هدیه کرده بود، ایثار کرده و به دیگری بخشیده است، فرمودند که جبریل وعده نعمت‌های بهشتی را به تو داده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۶، ص ۶۱).

عامل سوم ایثار که عامل بیرونی است، قرار دادن افراد در معرض رفتارهای ایثارگرانه است. تأثیرپذیری انسان از محیط در رفتارهای هنجار و نابهنجار امری انکارناپذیر است (سالاری

فر، ۱۳۹۸). فردی که دائماً رفتارهای ایثارگرانه را در جامعه مشاهده می‌کند، انگیزه چنین رفتارهایی در او زنده می‌شود. طبرسی در ذیل آیه ۲۷۱ بقره می‌گوید: سفارش شده است زکات واجب که نوعی ایثار مال است، در منظر و مرئای دیگران انجام گیرد (طبرسی، ۱۳۷۲ ج ۳، ص ۱۶۶). از این رو می‌توان گفت بهتر است زکات واجب آشکار پرداخت شود تا دیگران نیز به این نوع از کنش تشویق شوند.

بحث و نتیجه‌گیری

ایثار تحت عنوان نوع دوستی ذیل رفتارهای اجتماعی مطلوب تقسیم بندی می‌شود. مفهوم رفتار اجتماعی مطلوب، کمک کردن با هدف بهبود شرایط دریافت‌کننده کمک است و کمک کردن به خاطر تعهد حرفه‌ای نیست (هانس، ۱۳۹۲، ص ۱۶۷). اما نوع دوستی اخص از رفتار اجتماعی مطلوب بوده و عبارت است از گرایش مستمر و با دوام نسبت به رفاه و حقوق افراد دیگر، احساس همدلی کردن با آنان و رفتار کردن به گونه‌ای که منافع آنها را تأمین کند. ایثار از منظر آموزه‌های دینی، از ارزش والایی برخوردار است. در توصیف اسلامی ایثار می‌توان گفت ایثار به معنای مقدم داشتن دیگری بر خود در چیزی که شخص به آن نیاز دارد، است. مؤلفه‌های به دست آمده عبارت‌اند از: بی‌منت و بدون آزار بودن، بدون درخواست کمک گیرنده باشد، شخص یاری رساننده خود محتاج آن چیز باشد و کمک‌رسانی بجا باشد. مسأله حائز اهمیت این است که باید اولویت‌ها مراعات شده و حقوق واجب دیگران پایمال نشود. در رفتارهای ایثارگرانه، افراد تحت تکفل انسان اولویت داشته و در صورت نیاز آنها، ایثار کردن بر دیگران شایسته نیست. با نگاه موشکافانه می‌توان بین ایثار و نوع دوستی، تمایز قائل شد، زیرا در تعریف نوع دوستی، مؤلفه‌های ایثار وجود ندارد. در واقع ایثار اخص از نوع دوستی است و چه بسا رفتاری نوع دوستی باشد ولی ایثار شمرده نشود. دامنه ایثار ضیق بوده و برخی از رفتارهای نوع دوستانه، ایثار محسوب می‌شود. شخصی که بدون هیچ چشم داشتی به درخواست نیازمندی پاسخ می‌دهد، در واقع رفتار او نوع دوستانه است ولی ایثارگرانه نیست زیرا کمک او بنا به درخواست شخص نیازمند انجام گرفته است.

منابع:

- قرآن کریم، به خط عثمان طه.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۷۹)، *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، قم: مشهور.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴)، *شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید*، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳)، *من لا یحضره الفقیه*؛ مصحح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۸۱)، *تحف العقول*، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ابن فارس، أحمد بن فارس (۱۴۰۴)، *معجم مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، *لسان العرب*، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- اسماعیل بن عباد (۱۴۱۴)، *المحیط فی اللغة*، بیروت: عالم الکتب.
- بارون، رابرت (۱۳۸۹)، *روان شناسی اجتماعی*، ترجمه یوسف کریمی، تهران: نشر روان.
- پور افکاری، نصرت الله (۱۳۸۹)، *فرهنگ جامع روانشناسی - روان پزشکی*، تهران: فرهنگ معاصر.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۶۶)، *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*، مصحح: درایتی، مصطفی، قم: دفتر تبلیغات.
- ثطبی ثریا (۱۳۹۵)، تحلیل عناصر معنایی واژه اخلاقی ایثار در قرآن کریم، *پژوهش های اخلاقی*، شماره ۴، ۱۴۷-۱۶۲.
- جعفر بن محمد عنه السلام (۱۴۰۰)، *مصباح الشریعة*، بیروت: اعلمی.
- جمعی از نویسندگان (۱۴۳۱) *موسوعة الفقه الاسلامی*، بیروت: موسسه دایره المعارف الاسلامیه.
- خوشحال، طاهره؛ عباسی، زهرا (۱۳۹۶)، مردم گرایی و نועدوستی در عرفان اسلامی و مقایسه آن با روان شناسی مثبت، *پژوهش هایی در باب عرفان*، شماره ۳۳، ص ۲۹ تا ۵۴.
- سالاری فر، محمد رضا (۱۳۹۸)، *روان شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی*، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سیدی، سید حسین (۱۳۹۳)، معناشناسی ایثار در قرآن کریم، *انجمن ایرانی و ادبیات عربی*، شماره ۲۳.
- شجاعی، محمد صادق (۱۳۹۶)، *شخصیت از دیدگاه صفات نظریه های روان شناختی و اسلامی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شعیری، محمد بن محمد (۱۴۰۰)، *جامع الاخبار*، نجف، مطبعه حیدریه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: ناصر خسرو.
- عبدالله، محمد قاسم (۲۰۱۸)، الایثار و علاقته بما وراء الانفعال و المهارات الاجتماعیه لدى التلامیذ فی مرحلة التعليم الاساسی بمدينة حلب، *مجلة الطفولة العربیة*، ص ۱۰-۳۷ / العدد ۷۶.
- عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۰۰)، *الفروق فی اللغة*، بیروت: دار الآفاق الجدیدة.

- عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۰۰)، *الفروق فی اللغة*، بیروت: دار الآفاق الجديدة.
- غفاری هاشجین، زاهد (۱۳۹۶)، بررسی مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت در اندیشه شهید مطهری، *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی* ۲۳ (۱).
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲)، *قاموس قرآن*، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، *الکافی*، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، *عیون الحکم و المواعظ*، محقق / مصحح: حسنی بیرجندی، حسین، قم: دار الحدیث.
- مارشال ریو (۱۳۹۸)، *انگیزش و هیجان*، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران: ویرایش.
- مجلسی محمد باقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محسنی، محسن (۱۳۹۵)، تحلیل تطبیقی - تاریخی مفهوم ایثار نزد دانشمندان مسلمان تا قرن هفتم، *پژوهش نامه اخلاق*، شماره ۳۳، ۴۷-۶۴.
- مصباح یزدی، مجتهد تقی (۱۳۸۴)، *نقد و بررسی مکاتب اخلاقی*، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *قیام و انقلاب مهدی*، تهران: انتشارات صدرا.
- مظفر، محمد رضا (۱۳۷۳)، *بدایة المعارف الالهیه*، قم: جامعه مدرسین.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱)، *تفسیر نمونه*، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- میرزا پوری، جابر (۱۳۹۶)، بررسی تاثیر دینداری اسلامی بر شکل‌گیری فرهنگ نوع دوستی، *فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی* ۲۳ (۲)، ص ۳۳.
- نراقی، محمد مهدی (۱۳۴۸)، *معراج السعادة*، تهران: حوزه علمیه اسلامی.
- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰)، *مجموعه ورام*، قم: مکتبه فقیه.
- ورنر بیرهوف، هانس (۱۳۹۲)، *رفتارهای اجتماعی مطلوب: تحلیل انواع رفتارهای اجتماعی از دیدگاه روانشناسی اجتماعی*، ترجمه صدقی نژاد، تهران: گل آذین.
- ویلیام کی، فرانکنا (۱۳۷۶)، *فلسفه اخلاق*، ترجمه هادی صادقی، قم، طه.
- Batson, C. D. (2010), *Empathy-induced altruistic motivation*.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم مشهدی